

Sabzevar Philosophical School: From Flourishing to Decline - An Analysis of Its Causes and Impact

Mohammad Mahdi Kamali¹ | Mohammad Hadi Kamali²

1. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Mysticism, Islamic Research Foundation, Mashhad, Iran.

E-mail: kamali@islamic-rf.ir

2. PhD in Transcendent Philosophy, Ferdowsi University of Mashhad, Iran.

E-mail: kamali.mohammadhadi@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received

2025/02/04

Received in revised form

2025/04/19

Accepted

2025/04/20

Published online

2025/09/23

Keywords:

Sabzevar philosophical school, Hajj Mulla Hadi Sabzevari, hikmat-i muta'aliya, causes of flourishing and decline, Sharh al-Manzūma.

ABSTRACT

The Sabzevar Philosophical School, founded in the mid-13th century AH by Hajj Mulla Hadi Sabzevari, was one of the most influential philosophical centers in Iran during the Qajar era. This school, which continued to exist for three generations, has always been of interest to researchers in the history of Islamic philosophy due to its unique characteristics and its tremendous impact on Iranian philosophical thought. This research examines the causes of the flourishing and decline of this school and attempts to answer the question of what factors led to its remarkable prosperity during the lifetime of its founder and why it declined after his death. The research findings show that the distinguished scientific and intellectual position of Hakim Sabzevari, his focus on transcendental wisdom, his educational method focused on practical conduct, and the widespread attraction of students from all over Iran and the Islamic world were among the most important factors in the flourishing of this school. On the contrary, its strong dependence on the founder's personality, the emergence of rival philosophical centers in Tehran and Mashhad, the political and geographical location of Sabzevar, the lack of innovation and the lack of attention to new philosophies are among the main factors of its decline. This research, with an analytical-historical approach, shows that the Sabzevar philosophical school, despite its gradual decline, has left a profound impact on the continuity and development of transcendental wisdom in Iran.

Cite this article: Kamali, M.M.; Kamali, M.H (2025). Sabzevar Philosophical School: From Flourishing to Decline - An Analysis of Its Causes and Impact, *History of Islamic Philosophy*, 4 (3), 89-116.

<https://doi.org/10.22034/HPI.2025.500807.1131>

© The Author(s). **Publisher:** Ale-Taha Institute of Higher Education Institute.

DOI: <https://doi.org/10.22034/HPI.2025.500807.1131>

Extended Abstract

Introduction

Philosophical schools have always played a central role in the transmission and continuity of philosophical traditions in the Islamic world. Among the important centers of philosophy in Iran during the Qajar period, the philosophical school of Sabzevar-founded by the eminent philosopher Hajj Mulla Hadi Sabzevari-held a distinguished status. Established in the mid-13th century AH (mid-19th century CE), this school became an unparalleled center for teaching and promoting *ḥikmat-i muta'āliya* (Transcendent Philosophy). The powerful presence of Sabzevari, his innovative pedagogical methods, and the influx of students from all across Iran and the Islamic world transformed this institution into one of the most significant centers of Islamic philosophy for nearly half a century.

However, the school gradually declined after the death of its founder, raising an important question in the history of Islamic philosophy: Why could such a vibrant institution not maintain its intellectual dynamism after the demise of its founder? The present study seeks to address this question by analyzing the dynamics of the rise and fall of the Sabzevar philosophical school.

Methods

This research adopts a historical-analytical approach, utilizing descriptive-analytical methods to examine the formation, growth, and decline of the Sabzevar school. The sources include classical historical texts, biographical dictionaries, travelogues, philosophical writings of Sabzevari and his students, and contemporary analyses of Islamic philosophy. The data have been collected through library research and analyzed within a comparative and interpretive framework.

Results

The findings indicate that the flourishing of the Sabzevar school was primarily due to three key factors:

1. **The scholarly and spiritual stature of Hajj Mulla Hadi Sabzevari:** As a master of *ḥikmat-i muta'āliya*, peripatetic, and illuminative philosophies, and as a mystic, Sabzevari possessed an exceptional ability to simplify complex philosophical concepts and systematize metaphysical teachings. His renowned work *Sharḥ al-Manzūma* remains a staple in Islamic philosophy education to this day.
2. **A coherent and integrative educational system:** The curriculum at Sabzevar blended theoretical philosophy, practical mysticism, and ethical training. Structured in progressive levels and marked by academic rigor and personal mentorship, it cultivated both the intellectual and spiritual capacities of students.
3. **A conducive intellectual and socio-cultural environment:** Sabzevar's

relative independence from political power centers and its openness to rational inquiry created a fertile ground for the pursuit of philosophical sciences, attracting students from distant regions.

On the other hand, the main reasons for the school's decline are as follows:

1. **Over-dependence on the founder's persona:** Following Sabzevari's death in 1289 AH, no comparable figure emerged to continue his legacy, and the school lost its central intellectual and spiritual authority.
2. **The emergence of rival philosophical centers in Tehran and Mashhad:** These cities, benefitting from greater political support and academic mobility, gradually eclipsed Sabzevar as the focal points of philosophical learning.
3. **Lack of innovation and intellectual stagnation:** In contrast to Tehran, where figures engaged with and critiqued Sadrian philosophy and even explored other traditions such as Avicennism and Western thought, Sabzevar remained confined to the traditional framework of *ḥikmat-i muta'āliya*.
4. **Cultural and geographical limitations:** Sabzevar lacked the political or religious centrality of cities like Tehran, Isfahan, or Mashhad, making it difficult to sustain long-term scholarly vitality.

Despite its institutional decline, the Sabzevar school's intellectual legacy continued in two significant ways:

- **The migration of students to other centers:** Many of Sabzevari's disciples relocated to cities like Tehran, Mashhad, Isfahan, and even Najaf, thereby disseminating his teachings and methods.
- **Written legacy:** Works like *Sharḥ al-Manzūma* and *Asrār al-ḥikam* remain central texts in philosophical curricula, both in Iran and globally, and are studied in various Islamic and Western academic institutions.

Conclusion

The Sabzevar philosophical school, founded in the mid-13th century AH by Hajj Mulla Hadi Sabzevari, became a major hub for the teaching and expansion of *ḥikmat-i muta'āliya* in Iran. Leveraging the scholarly authority of its founder, a structured pedagogy, and a relatively open intellectual atmosphere, it rose to prominence as one of the key centers of Islamic thought during the Qajar era. However, it gradually declined after his death, losing its status among leading philosophical institutions.

Its flourishing was largely dependent on Sabzevari's personal charisma and intellectual capacity. Through seminal works like *Sharḥ al-Manzūma*, a systematic approach to teaching transcendent philosophy, and the training of distinguished students, he elevated this school to unprecedented heights. Other contributing factors included well-organized educational programs, wide student appeal, and a vibrant cultural climate.

Nonetheless, the school's over-reliance on a single figure, lack of engagement with evolving intellectual currents, and marginal political and cultural position contributed to its eventual decline.

Studying the rise and fall of the Sabzevar school offers more than a historical narrative; it sheds light on the structural dynamics that influence the vitality or demise of intellectual traditions in the Islamic world. Its trajectory illustrates how even highly successful scholarly institutions must adapt to changing intellectual and social landscapes to sustain their relevance and influence.

Though it ceased to function as an institutional center, the Sabzevar school's intellectual and philosophical influence endures through its literature, its pedagogical legacy, and the continuing contributions of its students to the broader Islamic philosophical tradition.

مدرسه فلسفی سبزوار: از شکوفایی تا افول؛ واکاوی علل و پیامدها

محمد مهدی کامالی^۱ | محمد هادی کامالی^۲

kamali@islamic-rf.ir

kamali.mohammadhadi@gmail.com

۱. استادیار پژوهشکده علوم اسلامی رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ایران.

۲. دکتری حکمت متعالیه دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۳۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:

مدرسه فلسفی سبزوار، حاج

ملاهادی سبزواری، حکمت

متعالیه، علل شکوفایی و افول،

شرح منظومه.

مدرسه فلسفی سبزوار، که در نیمه قرن سیزدهم هجری به همت حاج ملاهادی سبزواری تأسیس شد، یکی از تأثیرگذارترین مراکز فلسفی ایران در دوران قاجار بود. این حوزه که تا سه نسل به حیات خود ادامه داد، به دلیل ویژگی‌های منحصر به فردش و تأثیر شگرف آن بر اندیشه فلسفی ایران، همواره مورد توجه پژوهشگران تاریخ فلسفه اسلامی بوده است. این پژوهش به بررسی علل شکوفایی و افول این مدرسه می‌پردازد و تلاش می‌کند به این پرسش پاسخ دهد که چه عواملی سبب رونق چشمگیر آن در دوران حیات بنیانگذارش شد و چرا پس از درگذشت وی رو به افول نهاد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که موقعیت علمی و فکری ممتاز حکیم سبزواری، تمرکز بر حکمت متعالیه، روش آموزشی متمرکز بر سلوک عملی و جذب گسترده شاگردان از سراسر ایران و جهان اسلام، از مهم‌ترین عوامل شکوفایی این مدرسه بودند. در مقابل، وابستگی شدید آن به شخصیت مؤسس، وجود مراکز فلسفی رقیب در تهران و مشهد، موقعیت فرهنگی و سیاسی سبزوار، فقدان نوآوری و عدم توجه به فلسفه‌های جدید، از جمله عوامل اصلی افول آن به شمار می‌روند. این پژوهش با رویکرد تحلیلی-تاریخی، نشان می‌دهد که مدرسه فلسفی سبزوار، به رغم افول تدریجی، تأثیرات عمیقی بر تداوم و توسعه حکمت متعالیه در ایران برجای گذاشته است.

استناد: کامالی، محمد مهدی؛ کامالی، محمد هادی (۱۴۰۴). مدرسه فلسفی سبزوار: از شکوفایی تا افول؛ واکاوی علل و پیامدها، *تاریخ فلسفه*

اسلامی، ۴ (۳)، ۸۹-۱۱۶. <https://doi.org/10.22034/HPI.2025.500807.1131>

ناشر: موسسه آموزش عالی آل طه

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/HPI.2025.500807.1131>

مقدمه

حوزه‌های علمیه همواره سهم تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری، گسترش و انتقال اندیشه‌های فلسفی در جهان اسلام داشته‌اند. این مراکز به‌عنوان نهادهایی که علاوه بر تعلیم و تربیت شاگردان، به تولید، شرح و نقد متون فلسفی می‌پرداختند، در استمرار سنت‌های فلسفی بسیار نقش‌آفرین بوده‌اند. در تاریخ فلسفه اسلامی، حوزه‌های شیراز، اصفهان، مشهد، سبزوار و تهران، به‌عنوان نهادهای اصلی تعلیم حکمت و فلسفه شناخته شده‌اند. در این میان، مدرسه فلسفی سبزوار جایگاهی یگانه در دوره قاجار به‌خود اختصاص داده بود.

مدرسه فلسفی سبزوار که در اواسط قرن سیزدهم هجری توسط حاج ملاهادی سبزواری (۱۲۸۹-۱۲۱۲ قمری) بنیان نهاده شد، یکی از تأثیرگذارترین مراکز فلسفی ایران بود و توانست برای چندین دهه درخششی فوق‌العاده داشته باشد. این مدرسه در زمان خود از نظر کمیت شاگردان و کیفیت آموزشی با حوزه‌های اصفهان و تهران رقابت می‌کرد. بسیاری از شاگردان حکیم سبزواری، که از نقاط مختلف ایران و حتی کشورهای دیگر برای تحصیل در سبزوار گرد آمده بودند، بعدها خود به مدرسان و حکیمان برجسته‌ای تبدیل شده و به گسترش حکمت متعالیه در سایر مراکز علمی کمک کردند. با این حال به‌رغم شکوه و تأثیر گسترده در دوران حیات حکیم سبزواری، این مدرسه پس از درگذشت وی در سال ۱۲۸۹ قمری به تدریج دچار افول شد.

پرسش اساسی این پژوهش آن است که چه عواملی سبب شکوفایی این مدرسه در دوران حیات حکیم سبزواری شد و چرا پس از وی به تدریج رو به افول نهاد؟ این مطالعه، با اتخاذ رویکردی تحلیلی-تاریخی، ابتدا عوامل مؤثر بر رونق این مدرسه را بررسی کرده و سپس به بررسی دلایل افول آن می‌پردازد. همچنین تلاش می‌کند تا تأثیرات این مدرسه بر دیگر مراکز فلسفی را بررسی کرده تا درک بهتری از جایگاه مدرسه فلسفی سبزوار و نقش آن در تاریخ فلسفه اسلامی به ارمغان آورد.

در خصوص شخصیت حکیم سبزواری و اندیشه‌های وی اگر چه پژوهش‌های گسترده‌ای صورت گرفته است، اما در خصوص حوزه حکمی حکیم و علل شکوفایی و رکود آن تاکنون تحقیق جدی‌ای انجام نشده است.

۱. مدرسه فلسفی سبزوار

اگر چه سبزوار دارای پیشینه‌ای غنی در فرهنگ و ادب است و دانشمندان و مشاهیر زیادی از این منطقه ظهور کرده‌اند، اما به لحاظ علوم عقلی تا پیش از حکیم سبزواری دارای سبقه‌ای تأثیرگذار و شناخته شده نیست. البته این بدان معنا نیست که تا قبل از حکیم سبزواری هیچ فیلسوف دیگری از این سرزمین برنخاسته باشد.

ابوالحسن علی بن زید بیهقی^۱ (۴۹۰-۵۶۹ یا ۵۸۸ ق) فیلسوف، تاریخ‌نگار، ادیب و منجم قرن ششم هجری و صاحب کتاب *تاریخ حکماء الاسلام* یا *تمتة صوان الحکمة*، شاگرد حکیم عمر خیام، برخاسته از این سرزمین است. افزون بر او می‌توان از ملا محمدباقر سبزواری (۱۰۹۰ ق) فیلسوف و فقیه برجسته عهد صفویه نام برد که حواشی ارزشمندی بر کتب *شفاء* و *اشارات ابن سینا* و *اسفار* و *اسرارالآیات* ملاصدرا دارد. تحصیلات فلسفی او در اصفهان و محل تدریس‌اش در اصفهان و مشهد بوده است.

میرفخر الدین سماکی (م ۹۸۴ ق) شاگرد غیاث‌الدین منصور دشتکی شیرازی و استاد میرداماد، ملا عبدالله شوشتری و ملا عبدالواحد شوشتری مدتی در دارالمؤمنین سبزوار مدرس و شیخ‌الاسلام بود و بعد کرسی تدریس خود را به قزوین انتقال داد (منشی قمی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۱۰۰۲).

نیز بر اساس برخی گزارش‌ها، میرزا فضل‌الله مختار حسینی (۱۲۴۰ ق) از اهالی طبس، یکی از قرای سبزوار که در اصفهان و نزد ملا اسماعیل واحدالعین به یادگیری حکمت پرداخته بود، پس از بازگشت به موطن خود، در سبزوار به تدریس فلسفه اشتغال ورزید (مدرس، ۱۳۴۱، ص ۱۸۵-۱۸۶).

همچنین می‌توان از علامه بهمن‌آبادی از اهالی بهمن‌آباد و حوالی مزینان در نزدیکی سبزوار نام برد که در عهد ناصری و قدری پیش از ملاهادی سبزواری می‌زیسته که به گفته شریعتی در حکمت با حکیم، اسرار معارضه می‌کرد و در نظر برخی صاحب‌نظران بر او ارجح بود، لیکن به جهت انزواچندان که باید و شاید شناخته شده نیست. او استاد و دایی آخوند حکیم ملاقربانعلی بهمن‌آبادی است که حکیم سبزواری را درک کرده است و خود

۱. بیهقی نام قدیم سبزوار است.

در مزینان کرسی تدریس حکمت داشته است (شریعتی، ۱۳۷۷، ص ۳۶۱-۳۶۶).
با وجود موارد مذکور، باز هم بدون شک وضعیت علوم عقلی در سبزوار پیش و پس از حاج ملاهادی سبزواری با هم قابل مقایسه نیست و هیچ فیلسوفی به بزرگی و جلالت او از این خطه برنخاسته است. هنگامی که حکیم سبزواری در مقام استادی کامل که در حکمت نظری و عملی توأمان سرآمد بود، پای به زادگاهش گذاشت، مدرسه حکمی و فلسفی سبزواری تأسیس شد.

حکیم از سال ۱۲۵۲ قمری در موطن خود سبزواری ساکن شد و تا پایان عمر به مدت ۳۷ سال در این شهر به تدریس حکمت و تربیت شاگرد پرداخت و در زمینه فلسفه و عرفان، حوزه درسی بسیار مهمی در شهر سبزواری دایر کرد. محل تدریس وی مدرسه‌ای بود در شمال بازار سبزواری که اینک در خیابان بیهق واقع است و در سال ۱۱۲۵ ق توسط حاجی عبدالصانع نامی ساخته شده و به مدرسه فصیحیه شهرت داشت. حضور حکیم در سبزواری باعث شد برای مدتی در حدود نیم‌قرن سبزواری مرکز علوم عقلی در خراسان، بلکه بالاتر از اصفهان و تهران مهم‌ترین و پرشورترین مرکز فلسفی در کل ایران و جهان اسلام شود.

پس از تأسیس حوزه فلسفی سبزواری افراد بسیاری از مناطق مختلف ایران و دیگر کشورها همچون ترکیه، تبت، هندوستان و عربستان به منظور استفاده از محضر حکیم به سبزواری روی می‌آوردند (کنت دوگوبینو، بی‌تا، ص ۸۴). حکیم در سبزواری چند دوره به تربیت شاگرد پرداخت. به نقل از ادوارد براون هر دوره کامل تعلیم حکمت، هفت سال به طول می‌انجامید و بسیاری از شاگردان موفق به اتمام دوره نمی‌شدند، اما در هر دوره قریب به هزار نفر موفق به تکمیل دوره می‌شدند (براون، ۱۳۸۱، ص ۱۶۲). این نقل قول اگر هم کمی مبالغه‌آمیز باشد، گویای بزرگی و اهمیت این مرکز فلسفی در زمان حاج ملاهادی سبزواری است.

اهمیت محضر درسی حکیم سبزواری به قدری زیاد بود که طلاب بسیاری را از اصفهان که خود از مراکز اصلی فلسفه و حکمت در آن روزگار بود، به سوی خود جذب می‌کرد تا آنجا که گفته شده حتی میرزای جلوه نیز به قصد استفاده از محضر حکیم از اصفهان راهی سبزواری شده بود، اما در تهران مانده بود. بدون شک پس از آخوند نوری کسی هم‌پای حکیم سبزواری چنین درس پرشوری نداشته است. جالب این‌که در همان زمان در تهران افرادی

مانند آقا علی حکیم نیز تدریس می‌کردند، اما تنها سی یا چهل شاگرد داشتند؛ لذا گردآوری این تعداد شاگرد در سبزواری کار کوچکی نبوده است (آشتیانی، ۱۳۷۲، ص ۶).

۲. عوامل شکوفایی مدرسه فلسفی سبزواری

عوامل بسیاری در رشد و شکوفایی این مدرسه تأثیرگذار بوده است. از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان موارد زیر را برشمرد:

۱-۲. شخصیت و جایگاه علمی حکیم سبزواری

بی‌شک مهم‌ترین عامل شکل‌گیری و شکوفایی این مدرسه شخصیت برجسته علمی و جایگاه معنوی مؤسس آن است. حاج ملاهادی سبزواری از بزرگ‌ترین فیلسوفان و متکلمان دوران قاجار است که به دلیل احیای حکمت متعالیه و نقش تأثیرگذار خود در تربیت شاگردان و گسترش فلسفه اسلامی، به‌عنوان یکی از ارکان تفکر فلسفی در ایران شناخته می‌شود. در عظمت حکیم سبزواری همین بس که یکی از حکمای اربعه^۱ بعد از ملاصدرا لقب گرفته است. ویژگی‌های شخصیتی و علمی او، سبزواری را به یکی از مهم‌ترین مراکز فلسفی ایران در قرن سیزدهم قمری تبدیل کرد. وی دارای جامعیتی بی‌نظیر بود، از قدرت بیان فوق‌العاده‌ای برخوردار بود و مهارت عجیبی در شاگردپروری داشت.

حکیم سبزواری در علوم عقلی، اعم از فلسفه، منطق، کلام و عرفان، تسلطی جامع داشت و توانسته بود مباحث فلسفی را با شیوه‌ای منحصر به فرد تبیین کند. او نه تنها در حکمت متعالیه به‌عنوان جریان غالب فلسفه اسلامی در عصر خود مهارت داشت، بلکه در حکمت مشاء و اشراق نیز تبحر داشت و این سه جریان فکری را در نظام اندیشه خود به صورت تلفیقی و هماهنگ به‌کار می‌بست.

یکی از برجسته‌ترین جنبه‌های شخصیت علمی او، قدرتش در بیان و تبیین مسائل

۱. حکمای اربعه دو اطلاق دارد. حکمای اربعه پس از ملاصدرا، بر آقا محمدرضا قمشه‌ای، آقا علی مدرس زونوزی، میرزای جلوه و ملاهادی سبزواری اطلاق می‌شود (صدوقی سها، ۱۳۳۰، ص ۴؛ فیضی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۵)، اما حکمای اربعه تهران به سه شخص اول بعلاوه میرزا حسین سبزواری شاگرد ملاهادی سبزواری اطلاق می‌شود (طارمی، ۱۳۸۲، ص ۲۵؛ محقق داماد، ۱۴۰۱، ص ۳۲۱ و ۳۲۳؛ کدیور، ۱۳۷۸، ص ۴۲).

پیچیده فلسفی بود، به گونه‌ای که توانست اندیشه‌های صدرایی را در ساختاری منسجم و روان، به‌ویژه در شرح منظومه، ارائه کند. این کتاب که امروزه نیز به‌عنوان یکی از متون اصلی آموزش فلسفه در مؤسسات فلسفی تدریس می‌شود، گواهی بر توانایی سبزواری در ساده‌سازی و نظام‌مند کردن آموزه‌های پیچیده حکمت متعالیه است.

توانایی او در تربیت شاگردان برجسته، یکی دیگر از عوامل شکوفایی است. بسیاری از شاگردان او پس از فراغت از تحصیل، خود به مدرسان و حکمای بزرگی تبدیل شدند که در مناطق مختلف به نشر و بسط حکمت متعالیه پرداختند.

یکی دیگر از عوامل تأثیرگذار، تألیفات ارزشمندش بود که علاوه بر شرح منظومه، شامل آثاری چون *اسرارالحکم*، حواشی مفصل بر کتب صدرالمتألهین همچون *اسفار*، *سواهد الربوبیه*، *مبدأ و معاد*، *مفتاح‌الغیب*، پاسخ به پرسش‌های حکمی و کلامی شاگردان و غیره می‌شد. این آثار نشان‌دهنده قدرت او در تفسیر و تحلیل متون فلسفی است و بیانگر نقش وی در تداوم سنت صدرایی در ایران می‌باشد.

وجود این خصوصیات به همراه تخلق به سجایای اخلاقی و زهد و بی‌رغبتی به دنیا از او شخصیتی کم‌نظیر ساخته بود و همین باعث شد که فضلا و دوستان علم‌دوستی نه تنها از اقصای نقاط ایران، بلکه از دیگر مناطق جهان اسلام به‌خاطر استفاده از محضر گرم او رو به خراسان آورند و بازار حکمت بار دیگر در این سرزمین داغ و پررونق شود. از میان شاگردان غیرایرانی حکیم سبزواری می‌توان به افرادی نظیر ادیب پیشاوری، شیخ علی فاضل تبتی، ملاعلیرضا نزیل کابل و میرسید محمد عراقی اشاره کرد (رضانژاد، ۱۳۷۱، ص ۱۰۲).

۲-۲. شیوه آموزشی و نظام تربیتی

مدرسه فلسفی سبزواری تحت مدیریت حکیم سبزواری از ساختار آموزشی منسجم و منحصربه‌فردی برخوردار بود که باعث شد این حوزه علمی برای چندین دهه به یکی از مهم‌ترین مراکز تعلیم فلسفه اسلامی تبدیل شود. نظام آموزشی آن با تأکید بر روش‌های آموزشی و تلفیق فلسفه نظری با سلوک عملی، رویکردی جامع در تربیت شاگردان اتخاذ کرده بود. این سبک آموزشی، که متأثر از سنت‌های فلسفی حوزه اصفهان و درعین حال نوآورانه بود، باعث شد تا فلسفه اسلامی در سبزواری شکوفایی بی‌سابقه‌ای داشته باشد.

یکی از ویژگی‌های برجسته نظام درسی آن، تمرکز بر متون اصلی حکمت متعالیه و ارائه یک برنامه مدوّن برای تعلیم و تفسیر آن‌ها بود. حکمت‌آموزان ابتدا باید یک دوره مقدماتی شامل مباحث منطق، ریاضیات، کلام و فلسفه مشائی را سپری می‌کردند که معمولاً از طریق مطالعه آثار کلاسیکی مانند کبری، شمسیه، شرح مطالع، شرح تجرید، شوارق و هدایه میبیدی انجام می‌شد (براون، ۱۳۸۱، ص ۱۶۴). پس از گذراندن این مراحل مقدماتی، وارد دوره میانی می‌شدند که در آن، شرح منظومه حکیم سبزواری به‌عنوان متنی کلیدی تدریس می‌شد. این اثر به‌دلیل ساختار آموزشی نظام‌مند خود، دانشجویان را برای ورود به مراحل پیشرفته‌تر آماده می‌ساخت. در مرحله نهایی، دانشجویان به مطالعه متون اصلی حکمت متعالیه، از جمله *اسفار اربعه*، *شواهد الربوبیه*، *مشاعر*، *مفاتیح الغیب* و *عرشیه ملاصدرا* می‌پرداختند. نظام درسی به‌گونه‌ای طراحی شده بود که شاگردان، پیش از ورود به مباحث عمیق‌تر، پایه‌ای قوی در فلسفه اسلامی کسب می‌کردند.

شیوه تدریس حکیم سبزواری مبتنی بر روش صدرالمتهلین بر سه رکن اساسی: برهان، عرفان و قرآن استوار بود. این روش که از مختصات حکمت متعالیه است به‌جهت هم‌افق بودن سه ضلع آن موجب بالندگی در فهم معارف دینی و تعمیق دانسته‌های فلسفی است (عباسی و یزدان‌پناه، ۱۴۰۲، ص ۱۱۲). حکیم سبزواری به پیروی از صدرالمتهلین و برخلاف بسیاری از اساتید فلسفه که بیشتر بر جنبه‌های عقلی و نظری تأکید داشتند، کوشید تا میان مباحث فلسفی و آموزه‌های عرفانی و دینی پیوند برقرار کند. در تدریس خود، علاوه بر استدلال‌های عقلی، از آیات قرآنی، روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) و اشعار عرفانی بهره می‌برد تا نشان دهد که فلسفه اسلامی ریشه‌ای عمیق در تعالیم وحیانی دارد. این سبک آموزشی موجب شد که شاگردان او نه‌تنها در فلسفه نظری مهارت یابند، بلکه با آموزه‌های دینی به‌طور عمیق آشنا شوند.

مدرسه سبزواری علاوه بر فلسفه نظری، به تربیت اخلاقی و عرفانی شاگردان نیز توجه ویژه‌ای داشت. حکیم سبزواری بر این باور بود که فلسفه بدون تزکیه نفس نمی‌تواند به نتیجه مطلوب برسد. او خود نمونه‌ای از زهد و سلوک عملی بود و شاگردانش را نیز به رعایت اصول اخلاقی، تهجد و دوری از دل‌بستگی‌های دنیوی توصیه می‌کرد. این تأکید بر تربیت معنوی سبب شد که بسیاری شاگردان وی، علاوه بر توانایی علمی، از نظر اخلاقی و

عرفانی نیز الگوهای شایسته‌ای باشند. نه تنها خود حکیم اعتنایی به زخارف دنیوی نداشت، بلکه شاگردان تربیت‌یافته‌اش نیز چنین بودند (رضانژاد، ۱۳۷۱، ص ۲۲۷). ملاحسینقلی همدانی از اکابر سلسله عرفانی نجف اشرف و سلطان محمد بیدختی از اقطاب سلسله گنابادی نمونه‌ای از تربیت‌یافتگان حکیم سبزواری‌اند (رضانژاد، ۱۳۷۱، ص ۱۰۵ و ۱۳۴).

نظم و دقت در برنامه‌ریزی درسی یکی دیگر از عوامل موفقیت بود. کلاس‌های درسی در ساعات مشخصی از روز برگزار می‌شد و حکیم سر ساعت درس را شروع می‌کرد (کنت دوگو بینو، بی تا، ص ۸۴-۸۵). براساس نقل‌قول‌های تاریخی، حکیم سبزواری خود از شاگردان امتحان گرفته و شخصاً جایگاه هر کدام را در دروس تعیین می‌کرد. متناسب با سطح فراگیران، حکیم سه درس در سه سطح مختلف داشت: درسی برای شاگردان مبتدی که شامل شرح منظومه می‌شد، درسی برای شاگردان متوسط که در آن *سفار اربعه* تدریس می‌گردید و حلقه‌ای اختصاصی برای شاگردان برجسته که در آن مسائل پیچیده فلسفی و عرفانی بررسی می‌شد (سبزواری، ۱۳۷۶، ص ۵۳؛ سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۱۳).

ویژگی دیگر گزینش سخت‌گیرانه دانشجویان بود. ورود به حلقه درسی حکیم سبزواری نیازمند داشتن دانش مقدماتی در علوم مختلف از جمله منطق، ریاضیات و کلام بود. براساس گزارش‌های تاریخی، کسانی که قصد تحصیل در حکمت را داشتند، باید نشان می‌دادند که حداقل در پنج زمینه علمی (ادبیات عرب، منطق، ریاضیات، فقه و کلام) مهارت دارند. تنها پس از احراز این شرایط بود که اجازه ورود به کلاس‌های پیشرفته را می‌یافتند (براون، ۱۳۸۱، ص ۱۶۵). این سطح سخت‌گیری، موجب می‌شد که تنها افرادی که استعداد و علاقه کافی داشتند، بتوانند در این حوزه آموزش ببینند و سطح علمی دچار افت نگردد.

تعامل نزدیک بین استاد و شاگرد نیز از دیگر ویژگی‌های این مدرسه بود. حکیم سبزواری علاوه بر جلسات درسی رسمی، با شاگردان خود در جلسات غیررسمی به بحث و گفت‌وگو می‌نشست و حتی به پرسش‌های مکتوب آنان از راه دور پاسخ می‌داد. این شیوه، که به روش سنتی تربیت فلسفی در جهان اسلام بازمی‌گردد، موجب می‌شد که شاگردان با عمق بیشتری مفاهیم فلسفی را درک کنند و به بحث‌های نقادانه پردازند.

۲-۳. فضای فکری و اجتماعی مساعد در سبزواری

رشد و شکوفایی هر مکتب فلسفی، علاوه بر وجود فیلسوفان برجسته و نظام آموزشی منسجم، نیازمند بستری مناسب از نظر شرایط اجتماعی، فرهنگی و جغرافیایی است. حوزه تدریس حاج ملاهادی نیز از این قاعده مستثنی نبود و شکوفایی آن را می‌توان تا حد زیادی نتیجه فضای مساعد فکری و اجتماعی این شهر دانست. در دوره‌ای که بسیاری از حوزه‌های علمی تحت تأثیر کشمکش‌های مذهبی، سیاسی بودند، سبزواری توانست محیطی نسبتاً آرام و آزاد برای مباحث فلسفی فراهم کند.

برخلاف شهرهای اصفهان و تهران که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم با دربار قاجار در ارتباط بودند، سبزواری تا حد زیادی از نفوذ و مداخلات سیاسی دور بود. این استقلال به حکیم سبزواری و شاگردانش امکان می‌داد تا بدون ملاحظات سیاسی و درگیری‌های حکومتی، به بحث و تدریس در خصوص فلسفه بپردازند.

همچنین به‌جهت دوری از مراکز مذهبی، سبزواری دارای فضایی باز و آزادانه برای طرح مباحث فلسفی بود. در برخی مراکز علمی، مخصوصاً حوزه‌های مذهبی سنتی همچون مشهد، اصفهان و نجف، تدریس فلسفه و حکمت متعالیه همواره با مخالفت‌هایی از سوی گروه‌های مختلف روبه‌رو بود. برخی از علمای اصولی و اخباری‌مشرّب، ورود به مباحث فلسفی و عرفانی را ناسازگار با آموزه‌های شریعت می‌دانستند و در نتیجه، تدریس فلسفه با محدودیت‌هایی مواجه می‌شد. شاهد آن‌که حکیم سبزواری قبل از تأسیس حوزه فلسفی سبزواری به مدت پنج سال در مشهد ساکن بود و به تدریس فلسفه اهتمام داشت، اما به‌جهت مساعد نبودن اوضاع علوم عقلی، اقبال چندانی به درس حکیم صورت نپذیرفت و به همین جهت ناگزیر به موطن خود سبزواری هجرت کرد (سبزواری، ۱۳۸۳، ص ۳۷؛ صدوقی‌سها، ۱۳۸۱، ص ۱۶۴؛ رضانژاد، ۱۳۷۱، ص ۷۷-۷۸). سبزواری به‌جهت موقعیت جغرافیای خود چنین مخالفت‌هایی را کمتر تجربه می‌کرد. این مسئله باعث شد که حکیم سبزواری بتواند آزادانه به تدریس حکمت متعالیه بپردازد و شاگردان خود را بدون هراس از سرزنش‌های بیرونی، در مسیر فلسفه و عرفان تعلیم دهد.

علاوه بر فضای علمی و فکری مناسب، موقعیت جغرافیایی سبزواری نیز در جذب شاگردان و گسترش فلسفه در آن تأثیر قابل توجهی داشت. سبزواری که در مسیر ارتباطی

خراسان و نواحی مرکزی ایران قرار داشت، به عنوان یک شهر مهم در تبادلات علمی و فرهنگی نقش ایفا می کرد. بسیاری از طلاب و دانش پژوهان از نقاط مختلف ایران و حتی سرزمین های دورتر مانند هندوستان، تبت، آسیای میانه و ترکیه به سبزوار می آمدند تا از محضر حکیم سبزواری بهره ببرند (کنت دوگوبینو، بی تا: ۸۴). برخی نیز در مسیر رفتن به حوزه نجف یا سفر حج فرصت را غنیمت شمرده و چند صباحی از محضر پرفیض حکیم سبزواری مستفیض شده و بعد به سفر خود ادامه می دادند. چنانچه آخوند خراسانی قبل از عزیمت به عتبات به فیض شاگردی حکیم سبزواری نائل آمد (سبزواری، ۱۳۷۶، ص ۱۲؛ رضائزاد، ۱۳۷۱، ص ۱۲۳) و با استعداد خارق العاده ای که داشت، در مدتی کمتر از یک سال در علوم عقلی به سطح بالایی از دانش دست یافته و پس از عزیمت به نجف، در کنار اصول به تدریس و ترویج حکمت اشتغال ورزید (جمشیدی، ۱۳۹۰). این تنوع دانشجویان موجب شد که سبزوار به مرکزی بین المللی برای تدریس فلسفه اسلامی تبدیل شود و مباحث آن در سطحی فراتر از مرزهای ایران گسترش یابد.

۳. عوامل افول مدرسه فلسفی سبزوار

شکوفایی مدرسه سبزوار تا زمانی که حکیم سبزواری در قید حیات بود، ادامه یافت، اما پس از درگذشت وی در سال ۱۲۸۹ قمری، رونق آن به تدریج رنگ باخت و دچار رکود شد. مهم ترین عوامل افول آن را می توان موارد زیر دانست:

۳-۱. وابستگی شدید به شخصیت حکیم سبزواری

یکی از مهم ترین دلایل افول مدرسه فلسفی سبزوار، وابستگی بیش از حد آن به شخصیت حکیم سبزواری بود. این حوزه که برپایه دانش، اعتبار و نفوذ علمی او شکل گرفته بود؛ پس از درگذشت وی نتوانست جایگزینی هم تراز برای ادامه مسیر خود بیابد. درحالی که برخی دیگر از حوزه های فلسفی ایران، مانند اصفهان و تهران، از حضور هم زمان چندین استاد و چهره علمی برخوردار بودند، مدرسه سبزوار عمده تاً متکی به حضور شخص حکیم سبزواری بود و با وفات او، این نهاد علمی عملاً محوریت خود را از دست داد.

حکیم سبزواری علاوه بر جایگاه فلسفی برجسته ای که داشت، از نفوذ اخلاقی و شخصیت ویژه ای نیز برخوردار بود. او نه تنها یک مدرس و فیلسوف، بلکه یک عارف و

زاهد وارسته نیز محسوب می‌شد که از طریق رفتار و منش خویش، تأثیر عمیقی بر شاگردان خود می‌گذاشت. بسیاری از دانشجویانی که از نقاط مختلف ایران و کشورهای دیگر برای تحصیل در سبزواری گرد آمده بودند، عمدتاً به دلیل شخصیت علمی و معنوی خود حکیم جذب این مدرسه شده بودند. از این‌رو، پس از وفات او، بسیاری از این شاگردان راهی حوزه‌های فلسفی دیگر شدند.

با این‌که برخی از شاگردان برجسته حکیم سبزواری، از جمله آخوند ملامحمد سبزواری، میرزا حسین علوی سبزواری و افتخارالحکما طالقانی، تلاش کردند تا مسیر علمی او را ادامه دهند، اما هیچ‌یک از آنان نتوانستند همان جاذبه علمی و توانایی تربیتی استاد خود را داشته باشند. ملامحمد سبزواری، که فرزند و برجسته‌ترین شاگرد حکیم بود، پس از وفات پدر تنها دو سال به تدریس ادامه داد و سپس درگذشت (اسراری، ۱۳۳۲، ص ۶۷-۷۰؛ رضائزاد، ۱۳۷۱، ص ۱۰۵). این فقدان زودهنگام، ضربه بزرگی به حوزه حکمی سبزواری وارد کرد؛ چرا که یکی از امیدهای اصلی برای ادامه مسیر حکیم، خیلی زود از میان رفت. از سوی دیگر، شاگردان دیگر، گرچه در سبزواری کرسی تدریس حکمت داشتند، اما هیچ‌کدام نتوانستند همان سطح از نفوذ و جاذبه علمی را ایجاد کرده و به اندازه استاد خود در جذب شاگردان و ایجاد رونق علمی در سبزواری موفق باشند.

۲-۳. ظهور رقبا و تغییر مرکزیت فلسفه در ایران

یکی دیگر از عوامل اساسی افول، رونق یافتن مراکز فلسفی رقیب و تغییر مرکزیت علمی فلسفه در ایران بود. در دوران قاجار، فلسفه اسلامی علاوه بر سبزواری، در اصفهان، تهران و مشهد نیز در حال گسترش بود. پس از درگذشت حکیم سبزواری، این حوزه‌ها با جذب شاگردان و مدرسان برجسته، جایگاه حکمی سبزواری را تضعیف کردند و به مراکز اصلی تفکر فلسفی در ایران تبدیل شدند. مهاجرت شاگردان حکیم سبزواری، جذب استعداد های جدید توسط تهران و مشهد و پویایی علمی این مراکز موجب شد که مدرسه سبزواری به تدریج از مرکزیت فلسفی ایران کنار گذاشته شود و رونق علمی خود را از دست بدهد.

حوزه فلسفی تهران با مهاجرت ملاعبدالله زنوزی از شاگردان ملاعلی نوری از اصفهان به تهران در سال ۱۲۳۷ قمری در دوره فتحعلی شاه قاجار تأسیس شد (طارمی، ۱۳۸۲، ص

۱۳؛ صدوقی سها، ۱۳۹۶ الف، ص ۱۸۴-۱۸۵). در این دوران، به جهت آن که تهران به مرکز سیاسی و فرهنگی کشور تبدیل شده بود، شرایط مناسبی برای رشد فلسفه در آن مهیا شد و سیاست‌های دولتی به سمت حمایت از مراکز علمی جدید به خصوص در تهران که پایتخت بود، سوق پیدا کرد. این در حالی بود که سبزواری به عنوان یک شهر کوچک و دورافتاده، از حمایت‌های دولتی محروم بود. عواملی همچون مرکزیت سیاسی فرهنگی، حمایت شاه و شاهزادگان، تأسیس مدارس مروی و سپهسالار توسط علاقه‌مندان به علوم عقلی، دسترسی به امکانات مالی بیشتر و آموشد تحصیل‌کردگان در مراکز غربی، موجب شد که حوزه تهران رفته رفته از سبزواری پیشی بگیرد و بسیاری از شاگردان برجسته حکمت متعالیه برای ادامه تحصیل یا تدریس به این شهر مهاجرت کنند. طوری که اندکی بعد از درگذشت حکیم سبزواری، در عصر حکمای اربعه یعنی آقا علی مدرس، آقا محمدرضا قمشه‌ای، میرزا ابوالحسن جلوه و میرزا حسین سبزواری، بازار فلسفه در تهران به اوج رونق خود رسید و هم‌زمان در سبزواری با سردی و رکود مواجه شد.

از سوی دیگر، حوزه مشهد نیز که در زمانه حاج ملاهادی سبزواری اقبالی به علوم عقلی نشان نمی‌داد، به تدریج به یکی از قطب‌های مهم علوم عقلی تبدیل شد (خامنه‌ای، ۱۳۶۵، ص ۲۳-۲۵). این تحول عمدتاً به دلیل حضور شاگردان برجسته حکیم سبزواری نظیر ملاغلامحسین شیخ‌الاسلام و میرزا محمد سروقدی در مشهد و تدریس فلسفه در این شهر رخ داد (آشتیانی، ۱۳۴۲، ص ۱۰۱-۱۰۳). مدرسه میرزا جعفر و مدرسه فاضل‌خان به عنوان مراکز اصلی آموزش حکمت متعالیه در مشهد، توانستند پس از وفات حکیم سبزواری، نقش مهمی در جذب طلاب فلسفه ایفا کنند. بزرگی و اهمیت شهر مشهد و قرارگیری آن در جوار حرم امام رضا علیه السلام، در کنار حضور شاگردان حکیم در مشهد باعث شد که این حوزه رفته‌رفته بتواند جایگاه خود را در علوم عقلی تقویت کرده و در رقابت با سبزواری برتری یابد.

بسیاری از شاگردان نامدار او، پس از وفات استادشان، به جای ماندن در سبزواری، به تهران، مشهد و حتی نجف مهاجرت کردند. این امر موجب شد که نه تنها سبزواری نتواند نیروی انسانی لازم برای استمرار رونق علمی خود را حفظ کند، بلکه طلاب جدید نیز به جای ورود به مدرسه فلسفی سبزواری، تحصیل در مراکز معتبرتر مانند تهران و مشهد را

ترجیح دهند. کاهش تدریجی تعداد طلاب و کاهش کیفیت علمی، نتیجه این مهاجرت‌های علمی بود که در نهایت به رکود این حوزه انجامید.

۳-۳. فقدان نوآوری و محدود شدن به حکمت متعالیه

یکی از دلایل مهم افول، فقدان نوآوری علمی و پای‌بندی بیش از حد به آراء و نظریات حکمت متعالیه بود. اگر چه حکیم سبزواری خود دارای نوآوری‌هایی در چارچوب حکمت متعالیه بود، اما جانشینان او و مدرّسان بعدی حوزه سبزواری، فاقد نوآوری و آراء ابتکاری بودند. مدرسه سبزواری تقریباً در تمام عمر خود بیش از آن‌که به تولید اندیشه‌های جدید بپردازد، صرفاً به بازخوانی و شرح آموزه‌های پیشین حکمت متعالیه محدود شد. این در حالی بود که در مدارس دیگر، تلاش‌هایی برای بازنگری در فلسفه اسلامی، نقدهای جدید بر آراء ملاصدرا و حتی توجه به مکاتب دیگر مانند فلسفه مشاء، حکمت اشراق و عرفان نظری صورت می‌گرفت.

به‌ویژه در تهران مشارب مختلف فکری در حال ترویج و اشاعه بود. میرزای جلوه در کنار تدریس کتاب‌های صدرالمآلهین به نقد آن‌ها می‌پرداخت و هم‌زمان از فلسفه سینوی و برتری آن بر حکمت متعالیه دفاع می‌کرد. آقا محمدرضا قمشه‌ای که تسلط زیادی بر مبانی عرفانی داشت به تدریس عرفان نظری اشتغال داشت و بسیار پیش می‌آمد که به اظهار رأی و عقیده خود مبادرت می‌کرد تا آنجا که به‌جهت برخی کلماتی که به زبان می‌آورد از سوی برخی تکفیر شد (افضل‌الملک، ۱۳۶۱، ص ۱۰۷). میرزا حسین سبزواری از شاگردان حکیم سبزواری در کنار تدریس حکمت، به تدریس ریاضیات مشغول بود و از همین رو به حکیم ریاضی‌اشتهار داشت. آقا علی مدرّس در عین تدریس کتب صدرالمآلهین، افکار و آراء جدیدی تأسیس کرد و در برخی موارد از مبانی و نظریات حکمت متعالیه عدول کرد و به حکیم مؤسس مشهور شد. عدول از معاد با جسم مثالی به معاد با جسم عنصری (زنوزی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۰۲) و از وحدت وجود به وحدت شهود (زنوزی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۶۴)، از جمله این موارد است.

اما سبزواری همچنان به چارچوب‌های سنتی حکمت متعالیه محدود ماند و نتوانست زمینه‌ای برای تحول و پویایی بیشتر در فلسفه اسلامی فراهم کند. این وابستگی به سنت‌های

پیشین، موجب شد که این مدرسه پس از درگذشت حکیم سبزواری، از جذابیت و پویایی علمی لازم برای ادامه حیات برخوردار نباشد و در نهایت از دیگر حوزه‌های فلسفی ایران عقب بماند.

۳-۴. عدم ورود به مباحث فلسفی جدید نظیر فلسفه غرب و علوم جدید

دیگر عامل افول، عدم ورود به مباحث جدید فلسفی و علمی، به‌ویژه فلسفه غرب و علوم جدید بود. در حالی که در اواخر دوره قاجار، برخی از حوزه‌های فلسفی، به‌خصوص حوزه تهران، تلاش کردند تا فلسفه اسلامی را در مواجهه با علوم جدید و اندیشه‌های فلسفی غرب به‌روز کنند، حوزه سبزواری همچنان بر سنت‌های پیشین متمرکز ماند و از ورود به جریان‌های فکری نو خودداری کرد. این محافظه‌کاری علمی باعث شد که به تدریج از دیگر مراکز فلسفی ایران عقب بماند و در جذب نسل جدید دانش‌پژوهان فلسفه ناتوان شود.

در دوره قاجار، به‌ویژه در نیمه دوم آن، فلسفه غرب و علوم جدید از طریق تعاملات فکری و ترجمه آثار فلسفی و علمی اروپایی وارد ایران شد. در سال ۱۲۷۹ قمری به تشویق کنت دوگوبینو کارمند سفارت و وزیر مختار فرانسه در ایران، کتاب *گفتار در روش دکارت* توسط ملالاله‌زار به فارسی ترجمه و منتشر شد (زعفرانچی، ۱۳۸۱، ص ۱۶۷؛ صدوقی‌سه‌ها، ۱۳۹۶، ص ۴۹۷). شخصیت‌هایی مانند میرزا ملکم‌خان، میرزا فتحعلی آخوندزاده و طالبوف تبریزی در زمینه علوم جدید فعالیت داشتند و برخی از فلاسفه سنتی همچون میرزا ابوالحسن جلوه و آقا علی مدرس زنوزی در تهران به نقد و بررسی فلسفه غرب پرداختند. این جریان موجب شد که برخی از مراکز فلسفی، به‌ویژه تهران، به سمت گفت‌وگو با فلسفه‌های جدید و نقد آن حرکت کنند. کتاب *بدایع‌الحکم* تألیف ملاعلی زنوزی نخستین کتاب تألیفی در زمینه فلسفه در ایران است که در آن نامی از فیلسوفان غرب به میان آمده است. این کتاب در پاسخ به پرسش‌های بدیع‌الملک میرزا عمادالدوله نوشته شده است. بدیع‌الملک در این کتاب ۷ پرسش فلسفی از ملاعلی مدرس زنوزی پرسیده و از فیلسوفانی مانند باکن (فرانسیس بیکن)، لیبنز (لایب‌نیتس)، فنلن، بوسوت (بوسوئه)، کان (کانت)، فیشت (فیشته) بحث به میان آورده است (زعفرانچی، ۱۳۸۱، ص ۱۶۷-۱۶۸).

افزون بر این، علوم تجربی و طبیعی نیز در آن دوره رشد قابل توجهی داشت و برخی از

نهادهای علمی جدید، از جمله دارالفنون، به آموزش علوم نوین پرداختند. فلسفه‌های جدید که در ارتباط با علوم تجربی مطرح شده بودند، در برخی حوزه‌های علمی ایران مورد بحث قرار گرفت، اما حوزه حکمی سبزوار در برابر این تحولات علمی و معرفتی واکنشی نشان نداد. در حالی که برخی اندیشمندان ایرانی به ضرورت گفت‌وگو میان فلسفه اسلامی و فلسفه‌های جدید غربی پی برده بودند، فضای علمی سبزوار همچنان در چارچوب سنت‌های فلسفی گذشته باقی ماند و نوآوری خاصی در این زمینه ارائه نکرد. این عدم انعطاف‌پذیری و محدودیت فکری و آموزشی، موجب شد که سبزوار به تدریج از جریان اصلی تحولات فلسفی در ایران فاصله بگیرد و دیگر نتواند مانند گذشته نقش مؤثری در گفتمان فلسفی کشور ایفا کند.

۳-۵. موقعیت فرهنگی، سیاسی و اجتماعی

یکی از نکات مهم در تاریخ هر علم، توجه به مکان و ویژگی‌های آن است. به‌طور کلی، هر اقلیمی که از نوعی مرکزیت فرهنگی و اجتماعی برخوردار بوده و در کنار امنیت، از عمارت و ابنیه مناسب برخوردار باشد، به‌مثابه مأمن امنی است که محرک اذهان و انگیزه طالبان خواهد بود. مراکزی مانند بغداد، قاهره و دمشق در جهان اسلام و نجف، کربلا، مشهد، قم، تهران و اصفهان در مناطق شیعه‌نشین به‌جهت موقعیت سیاسی، مذهبی و اجتماعی خاص خود، همواره مراکزی برای علم و فرهنگ بوده‌اند.

یکی دیگر از عوامل مهم در افول مدرسه فلسفی سبزوار، موقعیت فرهنگی، سیاسی و اجتماعی این شهر بود. سبزوار برخلاف شهرهایی مانند تهران، اصفهان و مشهد که در دوره قاجار به‌عنوان مراکز اصلی حکومتی، مذهبی و فرهنگی شناخته می‌شدند، نه پایتخت سیاسی و فرهنگی بود تا از حمایت مادی و معنوی حکومت برخوردار باشد و نه شهری مقدس و محل دفن امامان بود تا مورد توجه واقفین، مدرسه‌سازان و دوستداران اهل بیت علیهم‌السلام باشد. علاوه بر آن، سبزوار در قیاس با این شهرها کوچک‌تر و با امکاناتی محدودتر بود. مجموعه این عوامل باعث شد سبزوار در بلندمدت، شرایط اقلیمی برای تبدیل شدن به مرکزی پایدار و ثابت در عرصه علم و حکمت را نداشته باشد. بی‌شک تداوم یک مرکز علمی منوط به جذب منابع مادی و حمایت‌های لازم و مستمر است و سبزوار به

جهاتی که ذکر شد نتوانست منابع مالی و حمایت‌های لازم برای حفظ جایگاه علمی خود را فراهم کند و بالتبع در جذب اساتید و نگه‌داشتن شاگردان برجسته در درازمدت ناموفق بود و پس از چندی چراغ فروزان حکمت در آن خاموش شد.

۴. تأثیرات مدرسه فلسفی سبزواری پس از افول آن

با وجود افول تدریجی مدرسه فلسفی سبزواری پس از درگذشت حکیم سبزواری، تأثیرات فکری و علمی آن همچنان در سنت فلسفی ایران باقی ماند. این مدرسه که یکی از مهم‌ترین مراکز تداوم حکمت متعالیه در سده سیزدهم هجری بود، تأثیر عمیقی بر سایر مدارس فلسفی گذاشت و از طریق انتقال اندیشه‌های صدرایی، تربیت شاگردان برجسته و میراث مکتوب گران‌بها، نقش خود را در گسترش فلسفه اسلامی ایفا کرد. در ادامه، به دو محور اصلی تأثیرات آن می‌پردازیم.

۴-۱. توسعه و انتقال حکمت به دیگر مراکز فلسفی

با فوت حکیم سبزواری اکثر شاگردانش به شهرهای خود یا مراکز فلسفی دیگر مهاجرت کردند. این مهاجرت اگر چه حوزه فلسفی سبزواری را از اساتید برجسته و شخصیت‌های بزرگ خالی کرد، اما با انتقال و توسعه حکمت به دیگر مراکز علمی، باعث امتداد غیرمستقیم آن شد.

بیشترین سهم از مهاجرت شاگردان حکیم سبزواری نصیب حوزه فلسفی تهران شد. میرزا محمدحسین سبزواری (شیرازی، ۱۳۱۹، ج ۳، ص ۲۳۷)، ملا اسماعیل سبزواری (شیرازی، ۱۳۱۹، ج ۳، ص ۲۳۷)، ملا محمد طهرانی (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۵، ص ۱۶۴)، میرزا اسدالله سبزواری (رضانژاد، ۱۳۷۱، ص ۱۲۱)، میرزا شمس‌الدین حکیم الهی (الهی، ۱۳۹۳، ص ۲۲)، صدرالعلماء سبزواری (رضانژاد، ۱۳۷۱، ص ۱۱۸-۱۱۹)، از جمله شاگردان حکیم سبزواری هستند که به تهران مهاجرت کرده و باعث رونق بیش از پیش فلسفه در آن شدند. سهم مشهود از این مهاجرت علاوه بر دو حکیم پیش‌گفته یعنی ملاغلامحسین شیخ‌الاسلام و میرزا محمد سروقدی (آشتیانی، ۱۳۴۲، ص ۱۰۱-۱۰۳)، ملاابراهیم سبزواری معروف به وثوق‌الحکما (صدوقی‌سها، ۱۳۵۹، ص ۱۲۴؛ معلم حبیب‌آبادی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص

(۴۶۲)، میرزا ابوالحسن رضوی (رضوی، ۱۳۸۴، ص ۳۱۱-۳۱۲)، میرزا نصرالله مشهدی (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۱، ج ۲، ص ۴۰۲) و میرزا عبدالکریم خوششانی (اسراری، ۱۳۳۲، ص ۶۴؛ آشتیانی، ۱۳۴۲، ص ۱۰۳) بود.

برخی دیگر از شاگردان سبزواری به اصفهان رفتند و به جمع اساتید برجسته فلسفه در این شهر پیوستند. برای مثال میرزا نصرالله قمشه‌ای (جناب و پورعصار، ۱۳۸۵، ص ۴۲۳-۴۲۴)، میرزا محمدمهدی قمشه‌ای (رضانژاد، ۱۳۷۱، ص ۱۳۶؛ باقی، ۱۳۷۰، ص ۱۵۲-۱۵۳)، شیخ شهاب‌الدین بزجلویی کميجانی (صدوقی‌سها، ۱۳۸۱، ص ۱۸۹؛ دیوان‌بیگی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۹۰۰)، عبدالوهاب اصفهانی (مهدوی و دیگران، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۳۹۵-۳۹۶) و شیخ محمدحسین طریحی نجفی (صدوقی‌سها، ۱۳۸۱، ص ۱۹۲-۱۹۳؛ مهدوی و دیگران، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۸۰۲) با مهاجرت به اصفهان و تدریس در آن باعث رونق بیشتر آن شدند. در این میان حوزه شیراز نیز بی‌نصیب نماند و از میان شاگردان حکیم سبزواری، حکیم عباس دارابی (صدوقی‌سها، ۱۳۸۱، ص ۱۸۳؛ فرصت شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۲)، میرزا آقا حکیم دارابی جهرمی (جعفریان، ۱۴۰۰، ص ۱۱۱) و سید عبدالغفور دارابی شیرازی (سبزواری، ۱۳۷۶، ص ۱۲۶-۱۲۷) را به‌سوی خود جذب کرد. ملاعلی سمنانی، دیگر شاگرد برجسته حکیم سبزواری، در سمنان کرسی تدریس بزرگی تأسیس کرد و به تربیت شاگرد پرداخت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۵، ص ۱۷۲).

تأثیر شاگردان حکیم منحصر در مراکز علمی ایران نبود، بلکه می‌توان گسترش فلسفه و عرفان در نجف را نیز تا حد بسیاری مرهون انتقال شاگردان حکیم سبزواری به نجف به‌ویژه آخوند خراسانی و ملاحسینقلی همدانی دانست.

۴-۲. میراث مکتوب

یکی از ماندگارترین تأثیرات مدرسه فلسفی سبزوار، آثار و مکتوبات حکیم سبزواری است که همچنان در حوزه‌های علمیه تدریس می‌شود. شرح منظومه، که یکی از مهم‌ترین کتاب‌های فلسفی دوره قاجار است، بعد از ۲۰۰ سال از تاریخ تألیف آن هنوز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین متون آموزشی فلسفه اسلامی در مراکز فلسفی ایران و جهان تدریس می‌شود. این کتاب، به‌دلیل سبک روان، استدلال‌های منسجم و ساختار آموزشی دقیق، همچنان یکی

از منابع اصلی برای فهم مبانی حکمت متعالیه محسوب می‌شود (کمالی، ۱۴۰۲، ص ۲۵-۴۶).

علاوه بر شرح منظومه، سایر آثار حکیم سبزواری مانند *اسرارالحکم*، حواشی بر *اسفار اربعه* و *تعلیقات بر شواهد الربوبیه* نیز در نظام آموزشی فلسفه اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارند. این آثار، ضمن حفظ آموزه‌های حکمت متعالیه، به‌عنوان پلی میان فلسفه صدرایی و مباحث معاصر فلسفی اسلامی عمل کرده‌اند.

نقش میراث فکری مدرسه سبزواری در نظام آموزشی، تنها به حوزه‌ها و دانشگاه‌های ایران و جهان اسلام محدود نمی‌شود. هم‌اکنون شرح منظومه سبزواری که توسط مهدی محقق و ایزوتسو به زبان انگلیسی ترجمه شده، به‌عنوان یکی از متون اصلی فلسفه اسلامی در بسیاری از دانشگاه‌های غربی و شرقی تدریس می‌شود (محقق، ۱۳۸۳، ص ۱۸ و ۲۴). نهادهای علمی و پژوهشی بسیاری نیز، با تحقیق در این کتاب و سایر آثار حکیم سبزواری، سعی در بازخوانی اندیشه‌های این فیلسوف برجسته دارند. این موضوع نشان می‌دهد که گرچه مدرسه فلسفی سبزواری به‌عنوان یک نهاد آموزشی مستقل دچار رکود شد، اما تأثیر فکری آن همچنان ادامه دارد.

نتیجه

مدرسه فلسفی سبزواری، که در نیمه قرن سیزدهم هجری توسط حکیم ملاهادی سبزواری تأسیس شد، یکی از مهم‌ترین مراکز تعلیم و گسترش حکمت متعالیه در ایران بود. این مرکز، با بهره‌گیری از شخصیت علمی برجسته بنیانگذارش، نظام آموزشی منسجم، فضای فکری آزاد و جایگاه آن در میان سایر مراکز فلسفی ایران، توانست برای چندین دهه به یکی از قطب‌های اصلی فلسفه اسلامی در دوره قاجار تبدیل شود. با این حال، پس از وفات بنیانگذار آن، به تدریج دچار افول شد و جایگاه خود را در میان حوزه‌های مهم فلسفی از دست داد. در این پژوهش، مهم‌ترین عوامل شکوفایی و افول این مدرسه بررسی شد و تلاش گردید تا تأثیرات پایدار آن بر جریان فلسفه اسلامی روشن شود. شکوفایی آن بیش از هر چیز وابسته به شخصیت علمی و تربیتی حکیم سبزواری بود. او با تألیف شرح منظومه و سایر آثار فلسفی، ارائه شیوه‌ای منسجم در تدریس حکمت

متعالیه و تربیت شاگردان برجسته، توانست این مدرسه را به مرکز اصلی تعلیم فلسفه در دوره خود تبدیل کند. نظام آموزشی حساب‌شده، فضای نسبتاً آزاد علمی در سبزوار و استقبال گسترده شاگردان از سراسر ایران و حتی کشورهای همسایه، از دیگر عوامل موفقیت این مدرسه بودند.

باین حال، پس از درگذشت حکیم سبزواری در سال ۱۲۸۹ قمری، این مدرسه به تدریج رو به ضعف نهاد. مهم‌ترین دلایل این افول را می‌توان در وابستگی شدید به شخصیت بنیانگذار، وجود حوزه‌های رقیب در تهران و مشهد، عدم نوآوری و ورود به مباحث جدید فلسفی و موقعیت فرهنگی، سیاسی و اجتماعی سبزوار دانست.

بررسی سرنوشت مدرسه فلسفی سبزوار، فراتر از یک مطالعه تاریخی، می‌تواند به ما در درک سازوکارهای پویایی و زوال سنت‌های فلسفی در جهان اسلام کمک کند. تجربه این مرکز نشان می‌دهد که حتی نهادهای علمی بسیار موفق نیز، در صورتی که نتوانند با شرایط جدید علمی، اجتماعی و فرهنگی وفق یابند، در معرض افول قرار خواهند گرفت. وابستگی بیش از حد به یک شخصیت، عدم پذیرش تحول و نوآوری و عدم تعامل با جریان‌های علمی جدید، می‌توانند به کاهش تدریجی نفوذ و کارآمدی یک مرکز علمی منجر شوند.

مدرسه فلسفی سبزوار، گرچه به‌عنوان یک نهاد مستقل دچار افول شد، اما از نظر فکری و علمی تأثیرات عمیقی بر حکمت متعالیه و جریان‌های فلسفی بعدی گذاشت. تأثیرات پایدار بر حوزه‌های فلسفی ایران و جهان و نقش آن در انتقال و توسعه فلسفه، نشان می‌دهد که حتی در صورت افول نهادی، میراث فکری آن می‌تواند از طریق آثار، شاگردان و روش‌های آموزشی ادامه یابد.

منابع و مأخذ

- آشتیانی، سید جلال‌الدین (۱۳۷۲). «شخصیت حکیم عارف «اسرار»، کیهان فرهنگی، شماره ۹۶، ص ۱۱-۵.
- آشتیانی، سید جلال‌الدین (۱۳۴۲). شرح مشاعر ملامحمدجعفر لنگرودی، مشهد: زوار.
- اسراری، ولی‌الله (۱۳۳۲)، شرح زندگانی یگانه فیلسوف شهیر شرق مرحوم صدرالمتألهین حاج ملاهادی اسرار سبزواری اعلى الله مقامه، سبزواری: شرکت چاپ بیهق.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۵۵). المآثر و الآثار، چاپ سنگی، کتابخانه سنائی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۰۱). مطلع الشمس، طهران: چاپ سنگی.
- افضل‌الملک، غلامحسین (۱۳۶۱). افضل‌التواریخ، نشر تاریخ.
- الهی، امیر سعید (۱۳۹۳). اسناد و فرمان‌های تاریخی دودمان الهی، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- باقی، عبدالعلی (۱۳۷۰). مدرّس مجاهدی شکست‌ناپذیر، تهران: نشر تفکر.
- براون، ادوارد گرانویل (۱۳۸۱). یک سال در میان ایرانیان، ترجمه مانی صالحی علامه، تهران: ماه‌ریز.
- جعفریان، رسول (۱۴۰۰). «نسخه‌خوانی: شرح حال خودنوشت عبدالعلی معتمدالدوله در تذکره صدراعظمی»، آینه پژوهش، مرداد و شهریور، سال سی‌ودوم (۳)، ص ۹۱-۱۱۸.
- جمشیدی، حسن (۱۳۹۰). «شخصیت فلسفی آخوند خراسانی و بازتاب فلسفه در کفایة‌الاصول»، مجله حوزه، شماره ۱۶۲، دی‌ماه.
- جناب، علی و پورعصار، رضوان (۱۳۸۵). رجال و مشاهیر اصفهان، اصفهان، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۶۵). گزارشی از سابقه تاریخی و اوضاع کنونی حوزه علمیه مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا علیه‌السلام، چ ۱، مشهد: آستان قدس رضوی.
- رضانژاد (نوشین)، غلامحسین (۱۳۷۱). حکیم سبزواری، زندگی - آثار - فلسفه، چ ۱، انتشارات سنائی.
- رضوی، محمدباقر (۱۳۸۴). شجره طیبه در انساب سلسله سادات علویه رضویه، به کوشش سید محمدتقی مدرّس رضوی، مشهد: آهنگ قلم.
- زعفرانچی، ناصر (۱۳۸۱). «نگاهی اجمالی به نخستین آشنایی‌ها با آرای فلاسفه غرب در ایران»، مجله فرهنگ، شماره ۴۱ و ۴۲، بهار و تابستان، ص ۱۶۷-۱۷۵.
- زنوزی، علی (۱۳۷۸). مجموعه مصنفات، تصحیح و تحقق محسن کدیور، تهران: اطلاعات.

دیوان‌بیگی شیرازی، احمد (۱۳۶۶). *حدیقه الشعراء*، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات زرین.

سبزواری، هادی (۱۳۷۶). *رسائل حکیم سبزواری*، تصحیح استاد آشتیانی، تهران: اسوه.
سبزواری، هادی (۱۳۶۹). *شرح المنظومه*، تصحیح و تعلیق آیت‌الله حسن‌زاده آملی، تهران: نشر ناب.
سبزواری، هادی (۱۳۸۳). «شرح حال سبزواری به قلم خود ایشان»، *زندگی‌نامه و خدمات علمی و فرهنگی حاج ملاهادی سبزواری*، ویرایش و تنظیم امید قنبری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

شریعتی، علی (۱۳۷۷). *هبوط در کویر*، شرکت چاپخش سهامی خاص.
شیرازی، محمد معصوم (۱۳۱۹). *طرائق الحقائق*، طهران: چاپ سنگی.
صدوقی‌سها، منوچهر (۱۳۳۰). «مقدمه»، *اساس التوحید میرزا مهدی آشتیانی*، تهران: دانشگاه تهران.
صدوقی‌سها، منوچهر (۱۳۵۹). *تاریخ حکما و عرفا متأخرین از صدر المتألهین*، تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.

صدوقی‌سها، منوچهر (۱۳۸۱). *تحریر ثانی تاریخ حکما و عرفای متأخر*، تهران: حکمت.
صدوقی‌سها، منوچهر (۱۳۹۶ الف). «تاریخ‌شناسی حوزه حکمی طهران و تأثیر آقا علی مدرس در انتقال علوم»، *مجموعه پیش‌نشست‌های همایش ملی حکیم طهران*، تهران: انتشارات حکمت اسلامی.

صدوقی‌سها، منوچهر (۱۳۹۶ ب). «مروری بر چگونگی تأسیس حوزه تهران»، *مجموعه پیش‌نشست‌های همایش ملی حکیم طهران*، تهران: انتشارات حکمت اسلامی.

طارمی، عباس (۱۳۸۲). *شهر هزار حکیم*، تهران: روزنه.
عباسی، حسین؛ یزدان‌پناه، سید یدالله (۱۴۰۲). «مختصات روش‌شناسی حکمت متعالیه»، *تاریخ فلسفه اسلامی*، سال دوم، شماره ششم، تابستان، ص ۹۵-۱۱۵.
فرصت شیرازی، محمدنصیر (۱۳۷۷). *آثار عجم*، تهران: امیرکبیر.

فیضی، کریم (۱۳۸۳). «دیباجه»، *اسرار الحکم فی المفتوح و المختتم حاج ملاهادی سبزواری*، قم: مطبوعات دینی.

کدیور، محسن (۱۳۷۸). «مقدمه»، *مصنفات حکیم زنوزی*، تهران: اطلاعات.
کمالی، محمد مهدی (۱۴۰۲). «تاریخچه شرح منظومه و تدریس آن در ایران و جهان»، *تاریخ فلسفه*، سال چهاردهم، شماره دوم، پاییز، ص ۲۵-۴۶.
کنت دوگوبینو (بی‌تا). *مذاهب و فلسفه در آسیای وسطی*، بی‌جا.

- مدرّس، عبدالرحمن (۱۳۴۱). *تاریخ علمای خراسان*، با مقدمه و تصحیح محمدباقر ساعدی، مشهد: دیانت.
- محقق، مهدی (۱۳۸۳). «پیشگفتار»، *زندگی‌نامه و خدمات علمی و فرهنگی حاج ملاهادی سبزواری*، ویرایش و تنظیم امید قنبری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- محقق داماد، مصطفی (۱۴۰۱). *نخبگان علم و عمل ایران*، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- معلم حبیب‌آبادی (۱۳۶۲). *مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار*، اصفهان: کمال.
- منشی قمی، احمدبن حسین (۱۳۸۳). *خلاصه‌التواریخ*، تهران: دانشگاه تهران.
- مهدوی، مصلح‌الدین و دیگران (۱۳۸۶). *اعلام اصفهان*، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

References

- Abasi, Hossein; Yazdanpanah, Seyed Yedollah (1402). "Mokhtasat Ravesh Shenasi Hekmat Motale'eh", *Tarikh-e Falsafeh Islami*, Sal-e Dovom, Shomareh Sheshom, Tabestan, p. 95-115 (in Persian).
- Afzal al-Mulk, Gholamhossein (1361). *Afzal al-Tawarikh*, Nashr Tarikh (in Persian).
- Elahi, Amir Saeed (1393). *Asnad va Farman-haye Tarikhi Doudman-e Elahi*, Qom, Majma' Zakhayer-e Islami (in Persian).
- Ashtiani, Seyed Jalal al-Din (1372). "Shakhsiyat Hakim Aref Asrar", *Keyhan Farhangi*, Shomareh 96, p. 5-11 (in Persian).
- Ashtiani, Seyed Jalal al-Din (1342). *Sharh-e Mashaa'ir Molla Mohammad Jafar Langarudi*, Mashhad: Zawar (in Persian).
- Asrari, Valiollah (1332). *Sharh Zendegani Yeganeh Filosof-e Shahir Sharq Marhum Sadr al-Mutallihin Hajj Molla Hadi Asrar Sabzevari*, Sabzevar, Sherkat-e Chap-e Beheq (in Persian).
- Baghi, Abdolali (1370). *Modarres-e Mojahidi Shekast Napazir*, Tehran: Nashr-e Tafakkor (in Persian).
- Brown, Edward Granville (1381). *Yeksal Dar Mian Iraniyan*, Tarjume Mani Salehi Allameh, Tehran: Mah Rizeh (in Persian).
- Conte de Gobineau (bi-ta), *Mazaheb va Falsafeh dar Asya-ye Vosta*, bi-ja (in Persian).
- Divan Beigi Shirazi, Ahmad (1366). *Hadiqat al-Shoara*, Edited by Abdolhossein Navaei, Tehran: Entesharat-e Zarrin (in Persian).
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan (1355). *al-Ma'athir wa al-Athar*, Chap Sanghi, Ketabkhaneh Sanaei (in Persian).
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan (1301). *Matla' al-Shams*, Tehran: Chap Sanghi (in Persian).
- Fiizi, Karim (1383). "Dibacheh", *Asrar al-Hikam fi al-Muftatah wa al-Mukhtatam Hajj Molla Hadi Sabzevari*, Qom, Matbu'at-e Dini (in Persian).
- Forsat Shirazi, Mohammad Nasir (1377). *Asar-e Ajam*, Tehran: Amirkabir (in Persian).
- Ghamenei, Seyed Ali (1365). *Gozarshi Az Sabeghe Tarikhi va Owza-e Kononi Hozeh Ilmiye Mashhad*, Kongareh Jahan-e Hazrat Reza (AS), Mashhad: Astan Qods Razavi, Chap Avval (in Persian).
- Jafarian, Rasoul (1400). "Noskkeh-Khani: Sharh-e Hal-e Khodnevesht-e Abdolali Mo'tamed al-Dowleh dar Tazkereh-ye Sadr-e A'zami", *Ayeneh-ye Pazhohesh*, Mordad va Shahrivar, Sal-e Si-o-Dovvom (3), p. 91-118 (in Persian).
- Jamshidi, Hassan (1390). "Shakhsiyat Falsafi Akhund Khorasani va Baztaab Falsafeh dar Kifayah al-Osool", *Majalleh Hozeh*, Shomareh 162, Dey Mah (in Persian).
- Jenab, Ali, and Pour Asar, Rezvan (1385). *Rejal va Mashaheer-e Esfahan*, Esfahan, Sazman-e Farhangi Tafreehi-ye Shahrdari-ye Esfahan (in Persian).
- Kadivar, Mohsen (1378). "Moqaddameh" *Musannafat Hakim Zanouzi*, Tehran: Etelaat (in Persian).
- Kamali, Mohammad Mahdi (1402), "Tarikhcheh-ye Sharh-e Manzume va Tadris-e an dar Iran va Jahan", *Tarikh-e Falsafeh*, Sal-e Chahardahom, Shomareh-ye Dovvom, Paeiz, pp. 25-46 (in Persian).
- Mahdavi, Mosleh al-Din, va digaran (1386). *A'lam-e Esfahan*, Esfahan, Sazman-e Farhangi Tafrihi-ye Shahrdari-ye Esfahan.
- Monshi Qomi, Ahmad bin Hossein (1383). *Kholasat al-Tawarikh*, Tehran: Daneshgah

- Tehran (in Persian).
- Modarres, Abdolrahman (1341). *Tarikh-e Olama-ye Khorasan*, with an Introduction and Edition by Mohammad Baqer Saeeadi, Mashhad: Diyanat (in Persian).
- Mohaqqeq Damad, Mostafa (1401). *Nokhbegan-e Elm va Amal-e Iran*, Tehran: Markaz-e Nashr-e Oloum-e Eslami (in Persian).
- Mohaqqeq, Mahdi (1383). "Pishgoftar", *Zendeginameh va Khadamat-e Elmi va Farhangi-ye Haj Molla Hadi Sabzevari*, Edited and Compiled by Omid Ghanbari, Tehran: Anjoman-e Asar va Mofakher-e Farhangi (in Persian).
- Razavi, Mohammad Bagher (1384). *Shajareh Tayyibeh dar Ansab-e Silsileh Sadat-e Alaviyah Razaviyah*, be Koshesh Seyed Mohammad Taqi Modarres Razavi, Mashhad: Ahang-e Qalam (in Persian).
- Rezanejad (Noshin), Gholamhossein (1371). *Hakim Sabzevari, Zendegei-Akhar-Falsafah*, Chap Avval, Entesharat Sanaei (in Persian).
- Sabzevari, Hadi (1376), *Rasa'el-e Hakim Sabzevari*, Edited by Ostadh Ashtiani, Tehran: Osveh. (in Persian)
- Sabzevari, Hadi (1369). *Sharh al-Manzumeh*, Edited and Annotated by Ayatollah Hasan Zadeh Amoli, Tehran: Nashr-e Nab (in Persian).
- Sabzevari, Hadi (1383). "Sharh-e Hal-e Sabzevari be Qalam-e Khod-e Ishan", *Zendeginameh va Khadamat-e Elmi va Farhangi-ye Haj Molla Hadi Sabzevari*, Edited and Compiled by Omid Ghanbari, Tehran: Anjoman-e Asar va Mofakher-e Farhangi (in Persian).
- Sadoughi Saha, Manoochehr (1396a). "Tarikh-shenasi-ye Hozeh-ye Hekami-ye Tehran va Ta'sir-e Aqa Ali Modarres dar Enteqal-e Oloum", *Majmooe-ye Pishneshast-haye Hamayesh-e Melli-ye Hakim-e Tehran*, Tehran: Entesharat-e Hokmat-e Eslami (in Persian).
- Sadoughi Saha, Manoochehr (1396b). "Moruri Bar Cheghoneghi-ye Ta'sis Hozeh Tehran", *Majmo'e Pishneshst-haye Hamayesh-e Melli Hakim Tehran*, Tehran: Nashr Hokmat Islami (in Persian).
- Sadoughi Saha, Manoochehr (1330). "Moqaddameh", *Asas al-Tawhid Mirza Mahdi Ashtiani*, Tehran: Daneshgah Tehran (in Persian).
- Sadoughi Saha, Manoochehr (1359), *Tarikh Hokama va Orefa Motakhareen az Sadr al-Mutallihin*, Tehran: Anjoman Islami Hokmat va Falsafeh Iran (in Persian).
- Sadoughi Saha, Manoochehr (1381). *Tahrir Thani Tarikh Hokama va Orafat Motakhareen*, Tehran: Hokmat (in Persian).
- Shariati, Ali (1377). *Hoboot dar Kavir*, Sherkat-e Chapakhsh Sahami Khass (in Persian).
- Shirazi, Mohammad Masoum (1319). *Tora'eq al-Haqa'eq*, Tehran: Chap-e Sangi. (in Persian).
- Moallem Habibabadi (1362). *Makarim al-Asar dar Ahval-e Rijal-e Doreh Qajar*, Isfahan: Kamal (in Persian).
- Taremi, Abbas (1382). *Shahr Hazar Hakim*, Tehran: Rozaneh (in Persian).
- Zaferanchi, Naser (1381). "Negahi Ejmalī be Nakhostin Ashnae-ha ba Arai-ye Falasefe-ye Gharb dar Iran", *Majalleh-ye Farhang*, Shomareh 41 va 42, Bahar va Tabestan, pp. 167–175 (in Persian).
- Zonouzi, Ali (1378). *Majmooe-ye Mosannafat, Tashih va Tahqiq*: Mohsen Kadivar, Tehran: Ettelaat (in Persian).